

Adnan Küçük

Yrd. Doç. Dr. Kırıkkale Üniversitesi Öğretim Üyesi

SORULAR

1. Ne zaman, nasıl, hangi olayların, okumaların, faktörlerin veya kişilerin tesiriyle ve nasıl bir süreçle liberal oldunuz?
2. Liberalleşmeniz fikir, meslek ve sosyal hayatınızda ne gibi tesirlere veya sonuçlara yol açtı?
3. LDT'nin faaliyetlerine nasıl bir süreçle, hangi müşevviklerle, hangi kapasitede ve ne zamandan beri katılmaktasınız?
4. LDT'nin sizin katıldığınız günden bugüne ne gibi gelişmeler gösterdiğini düşünüyorsunuz? LDT nerelerde ve nelerde başarılı, nerelerde ve nelerde başarısız?
5. LDT'nin bir fikir akımı olarak güçlü ve zayıf yanları, avantaj ve dezavantajları neler? Fikir çizgisi; ağırlıklı (siklet merkezi) liberalizm anlayışı; organizasyon yapısı veya yapısızlığı; görünürlük ve bilinirlik, mali güç veya zayıflık; fikir ve kültür hayatına etki; siyasi partilere etki ve önemli gördüğünüz başka bakımlardan bir değerlendirme yapabilir misiniz?
6. Liberal olmanın ve liberal olarak bilinmenin iş ve meslek hayatında sağladığı avantajlar ve dezavantajlar var mıdır? Yaşadığınız kişisel tecrübeleri olabildiğince açık biçimde anlatabilir misiniz?
7. Türkiye'de genel olarak liberal düşüncenin özel olarak LDT'nin geleceği hakkında tahmin ve temennileriniz nelerdir?
8. Liberal düşüncenin daha iyi tanınması ve daha etkili olması için sizce kullanılacak başka yöntemler ve yapılması gereken başka şeyler var mıdır? Varsa bunlar nelerdir?

1. 2002 yılında göndermiş olduğum bir bilimsel çalışma vesilesiyle liberal camia ile tanışma fırsatı buldum. Fakat çok ilginç, ben bu camia ile tanışmazdan önce yazmış olduğum ve daha sonra da LDT tarafından Avrupa Komisyonu'nun katkılarıyla "Yasal ve Sosyal Çerçeve Türkiye'de İfade Özgürlüğü" konulu proje çerçevesinde tertiplenen "İnsan Hakları Çerçevesinde Düşünce ve İfade Özgürlüğü Araştırma Yarışması"nda ikincilik ödülüne layık görülen kitapta ifade edilen düşünceler, esas itibariyle liberal perspektifle uyumlu idi. Yani kısaca ifade etmek gerekirse, liberal düşünceler, bu camia ile tanışmazdan önce farkına varmaksızın zaten benim özümsemişim ve benimsemişim telakki imiş. Bu durumu, liberal camia ile haşır-neşir olduktan sonra çok daha belirgin bir şekilde fark ettim. Yani bilinçli bir tercihle bazı liberal okumalar yapmam neticesinde değil de, kendiliğinden gerçekleştirdiğim ve sistematik olarak liberal düşünceyi yansıttığını hesaplamadığım okumalar, düşünme ve muhakemeler neticesinde bir de fark ettim ki, savunduğum düşünceler liberal perspektif ile uyumlu imiş. Benim liberal düşünce ile olan bu uyumluluğum, ebette ki bidayette ham idi; ayrıntılarda bazı farklılıklar söz konusu olabilmekte idi, zamanla bu camia ile kaynaşıp bütünleştikçe, düşüncelerim liberal düşünce ile çok daha bütünleşik hale gelmiş oldu.

2. Tabii ki bidayette kendiliğinden ortaya çıkan ve sonraları daha sistematize olan liberal fikirlerle kaynaşma, bakış açılarımda daha da billurlaşma sağladı. Artık hadiselere bakış açım, çok daha çoğulcu ve barışçı kimliğe büründü. Tabiri caiz ise hadiselere yönelik bakış açım kemale doğru bir ilerleme kaydetti. Elbette insanların hayatları değişkendir; bir dönemde hamasetle savunduğu düşünce, hayat tarzı ve telakkiler zamanla değişebilmektedir. Tabii ki biz de bu kuralın haricinde değiliz. Benim düşünce ve telakkilerimde de değişiklikler oldu ama bu değişiklikler büyük ölçüde liberal perspektifle uyumlu olmuştur.

Diğer yandan liberal düşünceleri benimsemem sebebiyle meslekî hayatımda bazı "yan bakış"lara sebep oldu, hatta üniversite içerisinde bazı hak mahrumiyetleri gerçekleşti ise de, ben bu tür takıntılara pek fazla itibar etmedim. Kendi ilmî çalışmalarımı, sanki bana hiçbir haksızlık yapılmamış gibi sürdürdüm; iyi ki de böyle yaptım. Çünkü bana bu mağduriyeti yaşatanların temel amacı moralimi bozup çalışmalardan uzaklaştırmak idi. Fakat ben bu tuzağa düşmedim. Belki gerek kişisel ilişkilerimdeki başarımlarım, gerekse akademik çalışmalara inatla devam etmem sebebiyle, hakkımda yürütülen negatif uygulamaların meslekî hayattaki ilişkilere yönelik negatif etkilemeleri kısmen de olsa azalmıştır.

Kendim oldum olası liberal düşüncenin çok fazla haricinde olmadığım, liberal düşünce ve camia ile bütünleşmem, önceki hayatımda çok fazla köklü değişiklikler meydana getirmediği için, sosyal hayattaki ilişkilerim de çok fazla farklı olmadı. Fakat nasıl her insan kişilerle diyalog kurdukça, etkileşim içerisine girdikçe, değişen ölçülerde sosyal ilişkilerinde de değişimler oluyorsa, benim sosyal ilişkilerim de tabî seyri içerisinde değişen ölçülerde değişime uğramıştır.

3. LDT'nin faaliyetlerine katılmam, ilk akademik çalışmam vesilesiyle olmuştur. "İfade Hürriyetinin Unsurları" başlıklı ilk akademik çalışmamı *Liberal Düşünce Dergisi*'nde yayımlanmak üzere 2002 yılının sonbaharında gönderdim. Yaklaşık ikibuçuk ay sonra LDT'nin kurucu şahsiyetlerinden Prof. Dr. Atilla Yayla bana telefonla ulaştı. Makaleyi ne zaman gönderdiğimi sordu. Ben de yaklaşık iki buçuk - üç ay olduğunu söyledim. Kendisi de bana bu yazıyı LDT tarafından Avrupa Komisyonu'nun katkılarıyla "Yasal ve Sosyal Çerçeve Türkiye'de İfade Özgürlüğü" konulu proje çerçevesinde tertiplenen "İnsan Hakları Çerçevesinde Düşünce ve İfade Özgürlüğü Araştırma Yarışması"na dâhil etmek istediğini söyledi. Tabî ki o zamanlar benim böyle bir yarışmadan haberim yok idi. Ben de "nasıl uygun görüyorsanız öyle yapın" dedim. Nitekim bu yarışmada, söz konusu esere ikincilik derecesi layık görüldü. Atilla Hoca benden bir de 07 Ağustos 2003 tarihinde Ankara'da Dedeman Otel'de yapılacak "Türkiye'de İfade Özgürlüğü: Bir Gelecek Perspektifi" başlıklı ulusal sempozyumda bir tebliğ sunmamı talep etti. Ben de bu talebi memnuniyetle kabul ettim. "Fikir Hürriyetinin Sınırlandırılması, Bazı Eğilimler ve Uygulamada Karşılaşılan Bazı Sorunlar" başlıklı tebliğ, akademik hayatımda bilimsel bir sempozyumda sunduğum ilk tebliğdir. Bu vesileyle LDT ile olan ilk buluşma ve bu topluluk bünyesinde yer alan camia ile kaynaşma gerçekleşmiş oldu. Bundan sonra LDT tarafından gerçekleştirilen bütün etkinliklere katılmaya çalıştım; katılmadığım etkinlik sayısı çok azdır; onlara da mutlaka bazı önemli mazeretlerim olduğu için iştirak edemedim. Tabî ki LDT'nin toplantılarına sadece izleyici olarak değil, değişen tarihlerde birçok kez tebliğ sunarak katıldım.

4. LDT tek boyutlu bir sivil teşebbüs değil, çeşitli faaliyetleri mevcuttur. Bir yandan bilimsel bir dergi çıkarmanın yanında çeşitli yayınevleri vasıtasıyla liberal düşünceyi yansıtan çeşitli bilimsel kitapların yayın hayatına dâhil edilmesine ortam ve imkân sağlarken, diğer yandan da çok sayıda bilimsel kongre, panel, sempozyum, çalıştay vb. faaliyetler gerçekleştirmektedir. Ayrıca Hürriyet Mektebi vasıtasıyla öğrencilere yönelik eğitici faaliyetleri yürütmekte, yarışmalar tertiplemektedir. Bütün bunlar elbette kalıcı sonuçları olan faaliyetlerdir. Hiçbir zaman küçük görülemez. Hatta "alay-ı

vâlâ” ile yapılan bazı faaliyetlere kıyasla, nicelik itibariyle çok küçük gibi görünse de, istikbale matuf olarak çok daha kalıcı faaliyetlerdir, bunlar.

Fakat bütün bu yapılanlar yeterli mi diye sorulacak olsa, elbette ki yeterli demek mümkün değildir. Yapılacak çok daha farklı faaliyetler vardır. Özellikle medyada liberal düşüncelerin çok rahatlıkla ifade edilebileceği gazete ve televizyon kanallarının olduğunu söyleyebilmek zordur. Elbette maddî kaynak önemlidir ve bu konuda ciddi sıkıntılar olduğu söylenebilir. Fakat nasıl diğer kesimler bu sorunu aşıyorlarsa, bir şekilde liberal camianın da bu sorunu aşması gerekiyor. Diğer yandan, liberal camiada yer alan öğretim elemanlarının muhtelif üniversitelerde görev yaptıkları görülmektedir. Bunların bir kısmı buralarda görev yapmaya devam etseler de, en azından eğitim faaliyetlerinde misyon sahibi bir üniversite, daha alt kademelerde eğitim kurumları kurulabilir. Hele ki özel öğretim kurumlarına kanunî imkân sağlanması halinde bu iş prosedürel olarak daha da kolaylaşacaktır. Elbette bütün bunlar maddî kaynağa dayalıdır. Fakat burada maddî imkân sahiplerinin bu yöndeki amaçlara uygun olarak kanalize edilmeleri, bu yolla eğitim kurumlarının kurulması mümkündür. Elbette bütün bunlar zor, ama imkânsız da değildir.

5. Önce LDT'nin güçlü yönleri üzerinde durmak istiyorum.

- *LDT'nin en güçlü yanı, sağlam bir fikrî yapıya sahip olmasıdır. Felsefi olarak o kadar güçlü ki, bir zamanlar bu düşünce lanetli olarak ilan edildiği halde, bugün çok geniş kesimlerde meşruiyetin ölçütü olarak kendisine referansta bulunmaktadır. Birçok kişi, devlet görevlisi, cemaat, cemiyet, örgütlü yapı açıkça liberal düşüncüyü bütünlük içerisinde açıkça benimsemeseler de, önerdikleri birçok düşünce ve çözümlemenin liberal değerlerle uyumlu olduğu görülmektedir. Buna sirayet yoluyla etkileme ya da etkilenme de denilebilir. Elbette ki bu etkileme, liberal düşüncenin haklılık derecesini ve gücünü göstermektedir.*
- *Artık günümüzde liberal düşünce ile birebir veya büyük ölçüde ya da kısmen örtüşen düşüncelere sahip öğretim elemanı, öğretmen ve diğer kişilerin sayısı azımsanamayacak sayıdadır. Gerçi bunların sayısını vermek mümkün değil ise de sayılarının az olmadığı söylenebilir. Bu, liberal düşüncenin bir diğer güçlü yanını teşkil etmektedir.*
- *Her ne kadar hepsi aynı üretkenlikte olmasalar da, liberal düşüncüyü benimseyen düşünürler, bilimsel çalışmalar yönünden de ciddi çalışmalar ortaya koymaktadırlar.*
- *Belki de en güçlü yanları, belli bir kesime birebir angaje olmaksızın, güçlü bir düşünce yapısı ile buna bağlı özgüvene sahip olmalarıdır. Zaten bu özgüven olmasa, bugünlere gelinmezdi.*
- *Bazı istisnalar hariç tutulursa, esasen bilimsel ya da günlük makalelerin yayımlanması konusunda da ciddi manada zorlukla karşılaşılmamaktadır.*

- *Belli bir siyasî partinin kuşatması altında olmamak da, LDT'yi güçlü kılmaktadır. Çünkü belli bir siyasi partinin inhisarına girmek, bu hareketin hitap ettiği alanı daraltacak, liberal düşüncelerden ziyade, söz konusu siyasî partinin hata ve sevapları tartışma ve değerlendirme konusu olacaktır. Bu da LDT açısından za'fiyet neticesini ortaya çıkaracaktır. Bu vesileyle partiler üstü konum, LDT'ye güç katmaktadır.*

LDT'nin zayıf yanlarına gelince.

- *Bir kere LDT'nin belki de en sıkıntılı yanı, bilinirlik ve tanınırılık sorunudur. LDT, her ne kadar yukarıda sözü edilen faaliyetleri yürütse de, geniş kesimlerde yeter derecede bilindiğini söyleyebilmek zordur.*
- *Bazen LDT hakkında yanlış bilgiler de mevcuttur ki, belki de en zayıf yanını bu teşkil etmektedir. Bazı kesimler nezdinde LDT, haricî sermaye güçleri tarafından bol paralarla beslenen, yabancılar hesabına faaliyet gösteren bir kuruluş olarak bilinmektedir. İşittiğim bazı sözlere burada yer vermek istiyorum: Bu kişilere göre, LDT, "Macar ve Yahudi asıllı, ABD'li finans spekülatörü ve liberal girişimci George Soros tarafından beslenmektedir. Soros paraları göndermekte, LDT de bu girişimcinin hainane emelleri ile uyumlu çeşitli faaliyetlerde bulunmaktadır". Tabii ki bu yöndeki algı, belli kesimleri LDT hakkında negatif düşüncelere sevk etmektedir.*
- *Elbette LDT çok sayıda organizasyon gerçekleştirmekte ise de, bunun yeterli olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir. LDT haricinde daha spesifik ve farklı alanlarda daha farklı örgütlü yapılarla değişik organizasyonların yapılmaması ciddi bir za'fiyettir. Bu kadar akademik ve bilimsel birikimin çok daha ayrıntılı ve farklı spesifik organizasyonlarla değerlendirilememesi, ciddi bir eksiklik diye düşünüyorum.*
- *Her ne kadar liberal düşünce mensuplarının düşüncelerini yansıtmış oldukları makale vb. değerlendirmeleri bazı yayın organlarında yayınlamakta ise de, bunun yeterli olmadığı kanaatindeyim. En azından yayın hayatında liberal düşüncelerin daha komple bir şekilde yayımlandığı yayın organlarının olmaması da bir za'fiyettir. Bu vesileyle birçok liberal düşünür, medyada düşüncelerini rahatlıkla ifade edebileceği yayın organından mahrumdur.*
- *Her ne kadar bazı kesimler, LDT'nin Soros ya da diğer "emperyal" emelleri olan güç odaklarının malî destekle ihya ettiği bir teşekkül olarak bilseler ya da bu yönde tahşidat yapsalar da, gerçekte bu teşekkülün mali tahşidat noktadan ciddi manada za'fiyet içinde olduğu görülmektedir. Oysaki özellikle büyük ve etkili organizasyonlarla yukarıda sözü edilen ve yapılamayan çoğu faaliyetlerin yapılabilmesi büyük maddi kaynaklara bağlı bulunmaktadır. Oysa LDT'nin bu noktada yeterli kaynaklara sahip olduğunu söyleyebilmek mümkün değildir.*
- *LDT'nin fikir ve kültür hayatına katkıları inkâr edilemez. Fakat bunlar kıt kaynaklarla ucu ucuna gerçekleştirilen faaliyetlerdir. Kaynaklar yetersiz olunca, fikir ve kültür hayatına olan katkılar da zayıf, yetersiz ve sınırlı kalmaktadır.*

- *Elbette ki liberal düşüncenin gücünden de kaynaklanan sebeplerden dolayı, bazı siyasi partiler liberal düşünce ile uyumlu politikalar geliştirseler de, bunun yeterli olduğunu söyleyebilmek zordur. Siyasî partilerin LDT'ye bakış açısının çok da muhabbetle ve safiyane olduğunu söyleyebilmek zordur. Belki de bunun en büyük sebeplerinden birisini diyalog ve iletişim eksikliği teşkil etmektedir. Gerek üye göndermek, gerekse müşterek projeler gerçekleştirmek suretiyle bu etkileşim çok daha artırılabilir. Tabî ki bu yapılırken, LDT'nin belli bir siyasî partinin mihverinde ya da bedeninde olduğu ya da bunların uç uzantısını teşkil ettiği izleniminin de verilmemesi gerekir.*

6. Liberal düşünceye mensubiyet sebebiyle özellikle 28 Şubat döneminde bazı mağduriyetler yaşadık. Bunun hepsini burada nakletmek istemiyorum ama bazı liberal camiadan olanlarla kıyaslandığı zaman bizimkinin kısmen hafif kaldığı söylenebilir. Bunların bir kısmı özet olarak şu şekilde sıralanabilir:

Doktora sonrası dönemde mensubu olduğum İnönü Üniversitesi'ne bağlı İİBF'nde iki buçuk yıl süreyle yardımcı doçentlik kadrosu verilmedi. Kendileri kadro vermedikleri gibi, bir başka üniversiteye de gönderilmiyorduk, bu yönde yapmış olduğumuz birkaç teşebbüs akim kaldı.

2004 yılında, bir kısmı Erzincan Üniversitesi Hukuk Fakültesi'nden, bir kısmı da İnönü Üniversitesi İİBF'den olmak üzere 5 kişi birlikte göreve başladık. Kırıkkale Üniversitesine atamamız yapıldığı zaman, İnönü Üniversitesi'nden gönderilen haber üzerine geldiğim üniversitede yer yerinden oynadı, bütün üniversite çalkalandı. İnönü Üniversitesi rektörü ve fakülte yönetiminin haberinin olması halinde, Kırıkkale Üniversitesinde göreve başlamamız imkânsız olduğu için, önce bu üniversitede göreve başlama yazısını tebellüğ ettik, daha sonra da istifa dilekçesini İnönü Üniversitesi'ne faksladık. İnönü Üniversitesi yönetimi, faks numarasından bizim Kırıkkale Üniversitesi'nde göreve başladığımızı anlamış olacaklar ki, dönemin İnönü Üniversitesi rektörü Kırıkkale Üniversitesi rektörüne telefon açarak bizim hakkımızda olmadık yaftaları uydurur. Bunun üzerine Kırıkkale Üniversitesi rektörü dönemin Hukuk Fakültesi dekanını ciddi manada hesaba çekse de, bu çaba sonuç vermez. Bize yönelik bir de Kırıkkale Üniversitesi içerisinden bir karalama operasyonu yapıldı. Fakat bunun da bize yönelik fiilî bir sonucu olmadı ama biz göreve başladıktan sonra Hukuk Fakültesi cezalıları listesine alındı, yaklaşık 3-4 yıl süreyle bu fakülteye hiçbir kadro verilmedi. Bizim yükümüzden bütün fakülte cezalandırılmış oldu.

Prof. Dr. Atilla Yayla Hoca'nın 18.11.2006 tarihinde AK Parti İzmir Gençlik Kolları'nın düzenlediği panelde Mustafa Kemal hakkında söylemiş olduğu bir söz üzerine hakkında açılan dava ve verilen ceza sebebiyle başlatı-

lan destek kampanyasına hiç tereddüt etmeden imza attım. Bütün Kırıkkale Üniversitesi'nden bu kampanyaya destek imzası atanların üç kişi olduğunu öğrendim. Diğer bazı fakültelerde de derslere giriyordum. Fakültelerden birisinden, Atilla Hoca'ya destek kampanyasını imzaladığım için ders verilmeyeceği haberi, tehditvari bir şekilde bana ulaştırıldı. Fakat ben bu tehdide pabuç bırakmadım, "adam sen de, ders vermezlerse vermesinler, bana birkaç saat ders vermeyecekler diye doğru bildiğimizden geri durmam" dedim. Fakat ne oldu ise oldu, bu tehdit yapıldığı yerde kaldı, aynı fakültede bana tekrardan ders verildi. Yine, 2007 yıllarından itibaren seyrek de olsa bazı gazetelerde yazılar yazmaya başladım. Bu kez de sen nasıl filan filan gazetelerde yazı yazarsın diye bir uyarı geldi, ama ben onu da kaale almadım, bunun neticesinde de bir şey olmadı. Anladım ki, insanın doğru bildiğinde ısrarcı olması halinde, o kişiye zarar verilemeyebiliyor.

İnönü Üniversitesi'nde ben doktorayı tamamladıktan sonraki iki buçuk yıllık dönemde, eğitim ve öğretim hayatının hiçbir aşamasında hukukun herhangi bir branşına ilişkin bir saatlik bile olsa ders almayan, kısaca hukukun en uzağında olan kişilere hukuk dersleri verdirildiği halde, bana hukuk dersi verdirmediler. O dönemde, hukuk dersleri büyük ölçüde ideolojik konuşmalar sebebiyle boş geçen, hukuk derslerinden nasipsiz kalan öğrencilere hep acıdım. Daha sonra bazı arkadaşların fakülte yönetimi üzerinde ciddi baskılar kurması üzerine, zorlamalı olarak da olsa bir adet hukuk dersi bana tahsis edildi.

Son bir örnek vermek gerekirse... 28 Şubatın en katı olarak uygulandığı dönemlerde, bütün akademik personelin, üniversite içinde kullandıkları telefonlar dinlemeye alındı. Bana aynı zamanda hemşehrim olan karakol komutanı dedi ki, "hemşehrim haberin olsun, rektörlüğün emri üzerine, bütün telefonlar dinlemeye alındı". Tabii ki bu, hem hukuka aykırı, hem mahremiyeti ortadan kaldıran bir uygulama, hem de bu sebeple çoğu arkadaşlar bazı konuları ima yoluyla konuşmaktan bile korkar hale geldiler. Konuşulması en zor ve korkulan konu başörtüsü yasağı idi. Dahası, bu da yetmedi, benim cep telefonum da dinlemeye alındı. Tabii ki bütün bunlar insanı ciddi manada rahatsız eden, olağanüstü dönemlere mahsus, hukuk dışı işler idi. Ama şunu açık ve net bir şekilde söyleyeyim ki, bunların hiçbirisi beni yıldırmadı, bütün bunlara göğüs gererek bu günlere gelindi.

7. Türkiye'de gerek LDT'nin gerekse liberal düşüncenin geldiği aşama, ideale uygun olmasa da, azımsanacak bir düzeyde de değildir. Diğer yandan özellikle liberal düşüncenin özünden kaynaklanan gücü sebebiyle geniş kesimlerde çok daha fazla rağbet göreceği kanaatindeyim. Özellikle sulh ve

sükûn ortamı hâkim olduğu ölçüde, serbest fikrî tartışmalarda genellikle liberal düşüncenin hâkim olacağı kanaatindeyim. Çünkü serbest tartışma ortamında, güçlü olan düşünceler genellikle öne çıkar ve kabul görür. Bu vesileyle, liberal düşüncenin geleceği açısından karamsar olmaya lüzum yoktur. LDT'nin de, yan ve tamamlayıcı oluşumlarla yoluna çok daha güçlü ve etkili olarak devam etmesini temenni ediyorum.

8. Liberal düşüncenin çok daha etkili olabilmesi için lüzumlu olan hususlardan birisi de tanınırlıktır. Gerçi bazı entellektüel çevreler tarafından tanınsa da, gerek bu çevrelerin bir kısmının liberal camiaya yönelik eksik ve yanlış bilgilere sahip olması, gerekse geniş kesimlerde var olan bilgi eksikliği, bu düşüncenin yayılmasını zayıflatmaktadır. Bunu sağlayabilmek için salt içe dönük eğitici faaliyetler ile bilimsel sempozyum ve diğer etkinliklerin kamuoyu tarafından bilinir hale getirilmesi, en azından bu yöndeki etkinliklerin artırılması gerekir. Artık günümüzde ortam büyük ölçüde müsait hale geldiği için üniversitelerle işbirliği halindeki faaliyetlere hız verilmelidir. Liberal düşüncenin medya yoluyla yayılmasını mümkün kılacak yayın organları faaliyete geçirilmelidir. Özellikle televizyonlarda liberal düşüncenin ifade edilmesini sağlayacak ciddi programlar yapılmalı, yapılması için lüzumlu girişimlerde bulunulmalıdır.